

L. oct. 2705³⁰

Ter voorbereiding van de algemeene verkiezingen
van Juni 1897

EENIGE BLADZIJDEN

UIT

DE GESCHIEDENIS DER LIBERALE PARTIJ

sedert 1887

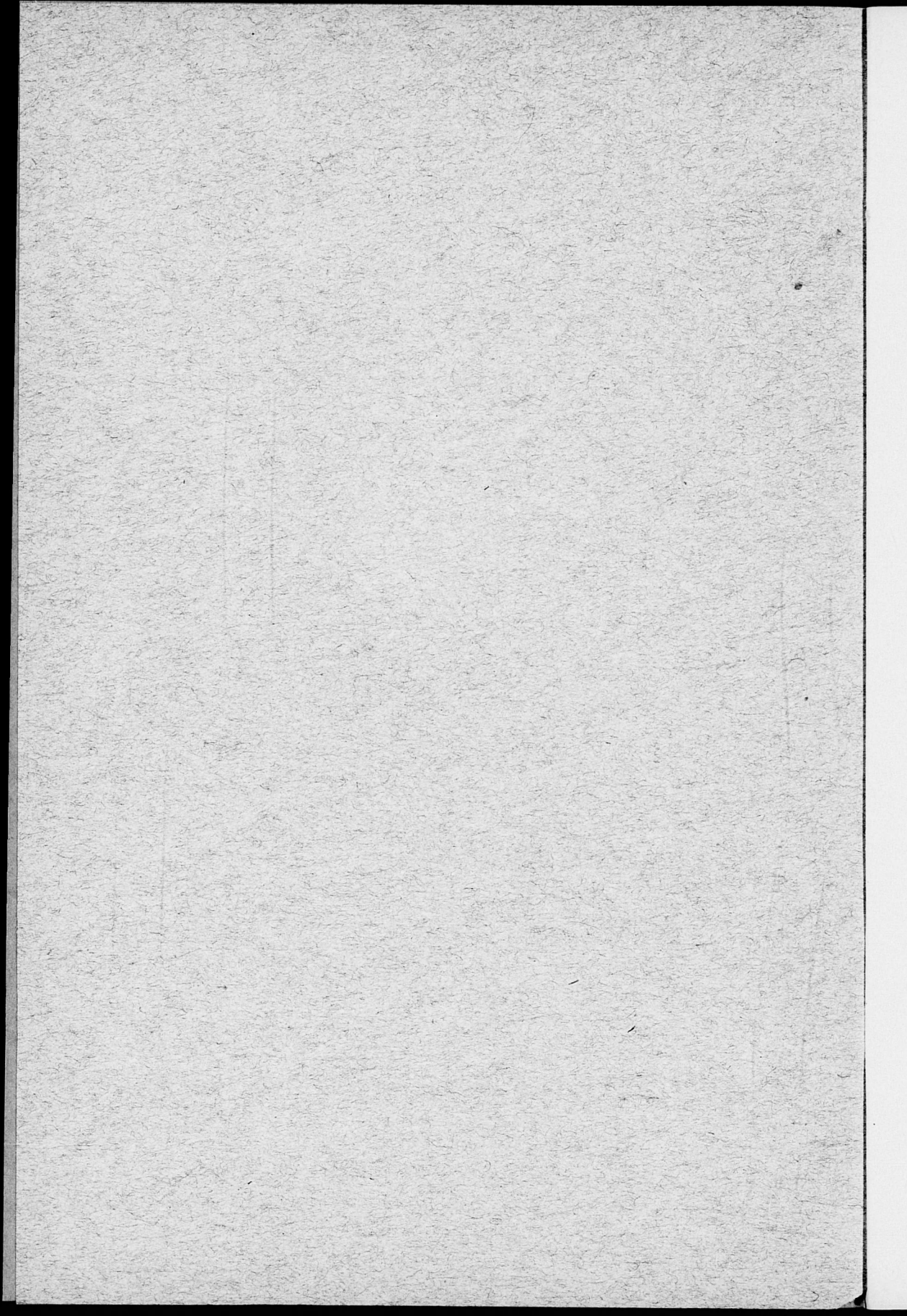
DOOR

Prof. d'AULNIS DE BOURQUILL

te Utrecht

's GRAVENHAGE
GEBROEDERS BELINFANTE
1897

Ter voorbereiding van de algemeene verkiezingen
van Juni 1897

EENIGE BLADZIJDEN

UIT

DE GESCHIEDENIS DER LIBERALE PARTIJ

sedert 1887

DOOR

Prof. d'AULNIS DE BOUROUILL

te Utrecht

's-GR AVENHAG E
GEBROEDERS BELINFANTE
1897


~~~~~  
Gedrukt bij F. J. BELINFANTE, voorh.: A. D. SCHINKEL.  
~~~~~

Eenige bladzijden uit de Geschiedenis der Liberale partij sedert 1887.

De Grondwetsherziening van 1887 gaf de bevoegdheid het kiesrecht zóóver uit te breiden dat het ook den gezeten werkman omvat. Het in 1894 uit de Liberale Partij voortgekomen Ministerie heeft deze uitbreiding tot stand gebracht.

Dit heeft heel wat moeite gekost. Eerst kwamen de jaren van 1888 tot 1891 toen de partij in de minderheid was. Daarna kwamen die, in welke de krachten werden besteed aan het gewichtige werk der belastinghervorming. Vlak daarop, helaas, moest de partij een strijd aanvaarden om te beletten dat het kiesrecht veel verder werd uitgebreid dan zij door 's lands belang geboden en door de Grondwet geoorloofd achtte. Bij de herinnering aan het doorgestane leed valt gelukkig te wijzen op een grond van troost. Wie nagegaan heeft hoe dezer dagen de kiesverenigingen hebben getobd om de personen, die slechts krachtens eigen aangifte op de kiezerslijst worden geplaatst, tot de aangifte over te halen, hij zal zich de vraag hebben gesteld wat het wel zou geweest zijn, indien ieder man, wilde hij kiezer worden, zich had moeten begeben naar het gemeentehuis om daar eene schrijffproef af te leggen? Ook, — welke verrassingen dan de stembus, in Juni 1897 en gedurende tal van jaren in den vervolge, niet zou hebben gebracht? Deze vragen brengen van zelf de gedachten

~~~~~  
Gedrukt bij F. J. BELINFANTE, voorh.: A. D. SCHINKEL.  
~~~~~


Eenige bladzijden uit de Geschiedenis der Liberale partij sedert 1887.

De Grondwetsherziening van 1887 gaf de bevoegdheid het kiesrecht zóóver uit te breiden dat het ook den gezeten werkman omvat. Het in 1894 uit de Liberale Partij voortgekomen Ministerie heeft deze uitbreiding tot stand gebracht.

Dit heeft heel wat moeite gekost. Eerst kwamen de jaren van 1888 tot 1891 toen de partij in de minderheid was. Daarna kwamen die, in welke de krachten werden besteed aan het gewichtige werk der belastinghervorming. Vlak daarop, helaas, moest de partij een strijd aanvaarden om te beletten dat het kiesrecht veel verder werd uitgebreid dan zij door 's lands belang geboden en door de Grondwet geoorloofd achtte. Bij de herinnering aan het doorgestane leed valt gelukkig te wijzen op een grond van troost. Wie nagegaan heeft hoe dezer dagen de kiesvereenigingen hebben getobd om de personen, die slechts krachtens eigen aangifte op de kiezerslijst worden geplaatst, tot de aangifte over te halen, hij zal zich de vraag hebben gesteld wat het wel zou geweest zijn, indien ieder man, wilde hij kiezer worden, zich had moeten begeven naar het gemeentehuis om daar eene schrijfproef af te leggen? Ook, — welke verrassingen dan de stembus, in Juni 1897 en gedurende tal van jaren in den vervolge, niet zou hebben gebracht? Deze vragen brengen van zelf de gedachten

terug tot het voorjaar van 1894. Toen is het werkprogram van het Ministerie Röell—van Houten het stellige voor- teeken geworden dat hetgeen de partij voor eene duurzame en gestadige ontwikkeling van het staatkundig leven der natie noodig achtte spoedig in vervulling zou gaan. Het Ministerie heeft zijne beloften gehouden. Het heeft zijne taak afgewerkt. Het heeft door de heffing der inkomende rechten te verbeteren en door vernieuwing van de wet op de Personeele belasting de belastinghervorming voortgezet. Het heeft het wetsontwerp zijner voorgangers tot beveiliging bij het verblijven in fabrieken en werkplaatsen tot wet doen verheffen. De regeling van het kiesrecht is voltooid. Die der gemeentefinanciën is ontworpen en onderzocht. Het moeilijke wetsontwerp tot invoering eener verzekering tegen ongelukken is ingediend. De gunstige voortteekenen aan den politieken hemel van Mei 1894 hebben niemand bedrogen. De eenige wolk, welke tot droefenis van Nederland zich voortdurend dreigend vertoonde, was de poging veler zich noemende „vooruitstrevenden” om veel nieuws en goeds tegen te houden. Sedert 1894 zag men in de Tweede Kamer een vrij talrijken kring tegenover het Ministerie eene houding aannemen, welke niet getuigde van gezindheid tot vrede. Op 25 Januari 1895, toen het gold twee Friesche gemeenten bij de wet tot een ordelijk beheer harer financiën te noodzaken, openbaarde zich deze tegenstand. Scherper teekende hij zich op 14 Maart d. a. v. bij het belangrijk wetsontwerp tot verhooging van de weerkracht en het zelfvertrouwen van den Nederlandschen soldaat door de aanschaffing der nieuwe geweren. Eindelijk, in Juni 1896, scheidden dertien leden zich openlijk af van de minderheid, welker beleid meer en meer bleek te bestaan in tegenkanting. In het Haagsche blad *de Avondpost* van 28 Juni kwam het Kamerlid de heer Pyttersen de reden mededeelen, waarom hij met twaalf geestverwanten geen deel meer wilde uitmaken van de club, welke vergadert onder het voorzitterschap van Mr. Borgesius.

Deze had gestemd, — zoo somde de heer Pyttersen op, — *tegen* de conversie der $3\frac{1}{2}$ pCts. Nationale Schuld, waardoor het Rijk met $\pm$ twee millioen jaarlijks werd bevoordeeld, — *tegen* de nieuwe regeling der Personeele belasting, *tegen* de nieuwe Kieswet. „Zoo iets hieruit is op te maken” — schreef de heer Pyttersen, — „dan is het dat de Borge-
„sianen thans de achterhoede van het conservatieve leger
„vormen en *vooruitstrevend* gelijkkluidend is geworden met
„*stilstaand*.... De overtuiging dat 's Lands belang niet
„wordt gebaat door omverwerping van een Kabinet, maar
„wèl door vervulling van volksbehoeften, noodzakelijk voor
„de regelmatige ontwikkeling van het land, zij is nog de
„de mijne, zij is die der dertien”.... „In dien zin zijn
„wij ministerieel, zonder op te houden *vooruitstrevende*,
„maar ook *vooruitgaande* liberalen te zijn”. Een eeresaluut
aan den heer Pyttersen en de zijnen! Met hen valt te
werken. Laat ons hopen, dat ook de anderen volgen. De
ongelukkige oorlogsverklaring, welke in het tweeledig Pro-
gram, — urgent en niet-urgent, — der Liberale Unie werd
uitgesproken, moge bij nader beraad ter zij worden ge-
legd. Is er een stellig verschil in staatkundige wenschen,
laten dan die anderen een nieuwe partij vormen onder
een nieuwen naam. Doch geen steekhoudende grond
bestaat voor verdeeldheid, zoo deze enkel rust op be-
schuldigingen en grieven ter zake van het verleden.
Hierop kan de partij met eere terugwijzen. Zij heeft
getoond uitnemende waarborgen aan te bieden dat in Neder-
land goed worde geregeerd.

Ik wensch de wording der verdeeldheid na te gaan. De
geschiedenis der Liberale Unie is tot dusver, meen ik, nooit
beschreven. Zij gaf mij den indruk dat men in de Unie
zich heeft laten medesleepen door vrees voor een, hoofd-
zakelijk te Amsterdam, ontwakend radicalisme, en dat men
gepoogd heeft het meester te blijven door zich in de voor-
hoede daarvan te plaatsen. De leiders der Unie verloren de

eigen troepen uit het oog. Bij de nieuwe bondgenooten was grove teleurstelling hun deel. In Amsterdam is geen enkele kiesvereeniging meer bij de Unie aangesloten. Wat is geworden van de eerste aanvoerders der richting, wier leuzen men overnam om ze te schrijven in het eigen oude vaandel? De een werd sceptisch en overschillig voor alle „programgezwaai”; hij zette zich tot de lezing van vele boeken. De ander zag, na talrijke omdolingen in de journalistiek, zijn „Volksstem” sterven en trok onlangs zijn levenservaring samen in den uitroep, dat aan de politiek geen geluk zit en geen zegen (1). En Amsterdam, — waar straatrumoer het algemeen stemrecht eischte, — gaf op 16 Febr. jl. een wel-sprekend antwoord: daar hebben voor kiesrecht nauwelijks meer aanvragen plaats gehad dan in de vijfmaal kleinere gemeente Utrecht (3823 tegen 3678). Over het algemeen heeft de ervaring geleerd, dat eigen aangiften slechts talrijk zijn waar Katholiek en Protestant met elkander wedijveren.

Ik begin mijn schets bij de voorbereiding van de eerste algemeene verkiezingen na de Grondwetsherziening van 1887.

Wat wilde destijds de liberale partij?

Buiten de volksvertegenwoordiging kon als belangrijk orgaan van de wenschen der liberalen de Liberale Unie worden aangemerkt. Zij was opgericht in 1885 om door alle geoorloofde middelen van voorlichting en samenwerking de toepassing der liberale beginselen te bevorderen. Tot deze middelen behooren, volgens haar huishoudelijk Reglement, het inwinnen en verschaffen van inlichtingen omtrent de behoeften der partij in de verschillende deelen des lands, het leiden der openbare meening door de pers, door voordrachten en vergaderingen, het verstrekken van steun ter gelegenheid van verkiezingen voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal, het organiseeren van samen-

(1) Plaat bij het Weekblad *de Amsterdammer* van 7 Febr. 1897.

werking der liberalen vooral door de oprichting van kiesverenigingen. Levendig herinner ik mij uit 1885 de discussiën in den kring mijner vrienden over de wenschelijkheid eener dergelijke Unie. Sommigen vreesden dat zij voor enkele politici, die meer dan anderen de gelegenheid hadden om de vergaderingen te Amsterdam bij te wonen, het middel zou worden om „voor heel Nederland nu eens „uit te maken wat liberaal is”. Anderen, en ook ik behoorde daartoe, wezen op de wenschelijkheid van meer stelselmatige propaganda in gedesorganiseerde districten door den invloed o. a. van een in der minne, eendrachtig zonder bedekte bedoelingen samengesteld program, vooral ook door aanwijzing van geschikte kandidaten waar deze moeielijk in het district zelf te vinden waren. Het scheen ons dat de organisatie der anti-revolutionnaire partij in hare deputatenvergadering navolging verdiende.

De Unie kwam tot stand. Uit alle deelen des lands traden kiesverenigingen toe. Geruststellend klonk voor hen, die eenig misbruik vreesden, op 6 Juni 1885 de openingsrede van den Voorzitter, Mr. van Hamel, dat er geen door het Bestuur klaar gemaakt program zou worden voorgelegd, te bekrachtigen door meerderheid tegen minderheid, 't geen „een ijdel werk” zou zijn, „dat „niet eenmaal zou opleveren wat zij, die er naar verlangden, zich voorstellen: de splitsing der liberale partij „in twee scherp geteekende deelen. Men herinnere „zich slechts wat bekende liberalen over de onderscheiden „vraagstukken denken om te weten dat dezelfde personen „voor de eene quaestie in de eene groep zouden staan, „voor de andere naar eene andere groep zouden moeten „worden verplaatst.” (1) . . . „De Unie, haar naam getuigt „het, is bestemd tot vereenigen, niet tot verdeelen.”

Haar eerste daad was de publicatie eener nota ten behoeve van uitbreiding des kiesrechts, hervorming van

(1) Den tekst dier rede vindt men in het *Alg. Handelsblad* van 7 Juni 1885.

belastingen, tempering van den schoolstrijd, sociale wetgeving. Steeds bleef in de eerste jaren van haar bestaan de Unie hierop aandringen, totdat de algemeene verkiezingen onder de nieuwe Grondwet, te houden op 6 Maart 1888, haar deden optreden met het program, dat de grondslag is geworden van de staatkunde der partij tot heden toe. Het is vervat in de hieronder afgedrukte circulaire *, welke het

** Circulaire van 19 Dec. 1887:*

«De herziening der Grondwet is eindelijk tot stand gekomen. Een werk dat, al mege het niet allen bevredigen, heilzame vruchten dragen kan.

Eerlang zal het Nederlandsche volk geroepen worden tot het samenstellen eener nieuwe vertegenwoordiging.

Op dit, voor de ontwikkeling onzer staatsinstellingen gewichtig oogenblik rijst de vraag: wat is voor de naaste toekomst de eisch eener liberale staatkunde, die, haar verleden getrouw, leiding wil blijven geven op den weg van den vooruitgang?

Ook wij hebben ons afgevraagd: waarop behoort bij de aanstaande verkiezingen het streven der liberale partij gericht te zijn; wat is — naast de vaststelling van wetten, onmiddellijk uit de gewijzigde Grondwet voortvloeiende, — bereikbaar in de eerste vier jaren?

Het zij ons vergund u de slotsom onzer overwegingen daaromtrent mede te deelen.

De enquête betreffende den kinderarbeid en den toestand van fabrieken en werkplaatsen heeft op menige wonde plek onzer samenleving scherp het licht doen vallen en ons, gelijk velen, gesterkt in de overtuiging dat verder ingrijpen van den wetgever op dit gebied een onafwijsbare rechtseisch is.

Zal echter het gevaar vermeden worden van niet genoeg doordachte navolging van wat elders geschiedt, zal onze wetgeving in overeenstemming zijn met onze toestanden en onzen landaard, dan moet onze kennis der feiten uitgebreid, dan moeten meer gegevens verzameld worden.

De enquête, door de Grondwetsherziening afgebroken, worde dus voortgezet.

In afwachting van hare nadere uitkomsten en van hetgeen een voortdurend staatstoezicht, als thans wordt voorbereid, verder aan het licht zal brengen, behoort door den wetgever reeds dadelijk in het algemeen belang:

het verbod van kinderarbeid uitgebreid, de arbeid van vrouwen en jongelieden beperkt te worden;

aan iederen arbeider een wekelijksche rustdag te worden gewaarborgd verzekering van den werkmán tegen ongelukken ingevoerd en aan voorzieningen bij ziekte, ouderdom en overlijden krachtig de hand geslagen te worden;

met regeling van het vakonderwijs, bepaaldelijk van het ambachtsonderwijs, fabrieks- en landbouwonderwijs een aanvang te worden gemaakt.

Zal het verbod van kinderarbeid volkomen doel treffen, zoo moet het

Bestuur der Unie op 19 December 1887 aan de kiesvereenigingen zond, en welker inhoud op de algemeene ledenvergadering van 25 Februari 1888 tot Manifest werd ver-

samengaan met leerplicht. Daarvoor de baan te effenen en tot invoering te geraken zij het ernstig streven der liberale partij.

De ingrijpende wijziging van het 8ste Hoofdstuk der Grondwet stelt den wetgever in staat, maar legt hem tevens de verplichting op afdoende verbetering te brengen in de inrichting onzer levende strijdkrachten.

Zoowel de rechtvaardigheid als het belang eener verhooging onzer weerbaarheid zonder bovenmatigen druk voor de belastingschuldigen vorderen gebiedend dat daarbij toepassing erlange het beginsel van persoonlijken dienstplicht.

Hervorming van het samenstel onzer belastingen was sinds lang de wensch der liberalen in den lande, en ter bevestiging van een evenwicht tusschen de staatsinkomsten en uitgaven en ter verkrijging eener betere verdeling van lasten, waarbij op den voorgrond staat opheffing van het privilege, tot dusver voor de inkomsten uit roerend vermogen genoten;

thans mag daarmede niet langer gedraald.

De eerste stap zij invoering eener inkomstenbelasting.

Zal deze beantwoorden aan de bedoeling dat met de draagkracht rekening worde gehouden, zoo behoort zij progressief te zijn.

Versterking der middelen, langs dezen weg tot stand gebracht, gepaard aan een zuinig beheer zal het mogelijk maken over te gaan tot afschaffing van accijnsen op eerste levensbehoefte en tot vermindering van heffingen, welke te eenzijdig den druk leggen op handel, landbouw en bedrijf.

Hervorming van ons belastingstelsel opent tevens de mogelijkheid te voldoen aan de dringende behoefte om beter verband te brengen tusschen Rijks-, provinciale- en gemeentebelasting.

Eindelijk behoort, althans vóór de Tweede Kamer voor de eerste maal worde vernieuwd, de gebrekkige voorloopige regeling van het kiesrecht, in de additionneele artikelen vervat, door eene definitieve te worden vervangen.

Deze definitieve regeling moet, door vrijgevege toepassing van het voorschrift der Grondwet, het kiesrecht op breederen grondslag vestigen, waarbij tevens persoonlijke invulling van het stembillet in het lokaal der stemming als voorwaarde worde gesteld.

Wij vleien ons dat deze denkbeelden weerklink vinden bij de Liberale Unie en dat dit blijken zal, wanneer wij U eerlang tot eene algemeene vergadering oproepen.»

Het Bestuur der Liberale Unie,

E. H. KARSTEN, Voorz.

R. VAN DE WERK.

H. J. DIJCKMEESTER.

F. J. FOCKEMA ANDRAE.

H. L. DRUCKER.

E. FOKKER.

L. MICHIELS V. KESSENICH.

E. E. VAN RAALTE.

D. WICHERLINK.

Amsterdam, 19 Dec. 1887.

Uitgegeven 21 Dec. 1887.

De Secretaris,

P. J. DE WITT.

heven in den vorm eener door Mr. J. A. Levy voorgestelde en met algemeene stemmen aangenomen motie, luidende: „De vergadering, van oordeel dat de algemeene strekking „der circulaire van het Bestuur der Liberale Unie d. d. 19 „Dec. 1887 beantwoordt aan het streven der liberale partij „nopens de daarin vermelde punten, besluit dat de circulaire „het algemeen richtsnoer onzer geestverwanten behoort te „zijn bij de aanstaande verkiezing.”

Uit dit Manifest blijkt, dat reeds toen heel de partij, voor zoover de Unie haar orgaan was, actieve sociale politiek voorstond, hervorming van belastingen en uitbreiding van het kiesrecht op breederen grondslag.

Wat er met dien breederen grondslag bedoeld werd, was destijds niet twijfelachtig.

Bij de pogingen om volgens art. 80 der nieuwe Grondwet de kenteekenen van geschiktheid en maatschappelijken welstand aan te wijzen, had men, ten gevolge van het gemis aan eene Rijks-inkomstenbelasting alsmede wegens gemis aan de noodige voorbereidende studiën omtrent de huurwaarden in de verschillende streken des lands, zóovele moeielijkheden ondervonden, dat men in art. VII der additioneele artikelen een provisioneele regeling aannam, op de grondbelasting en op de personeele belasting gebaseerd, in de hoop dat de latere wetgever, waarschijnlijk na hervorming van het belastingstelsel, er in slagen zou de kenteekenen behoorlijk aan te wijzen en zoo de grens te vinden, die den gezeten werkman van den proletarier scheidt. Over de noodzakelijkheid om *die* grens te trekken waren zelfs de leden, die in later dagen elkanders bestrijders zouden worden, het eens; zoo sprak Mr. Goeman Borgesius tot toelichting van een door hem ingediend amendement (1) „Met ons is de Minister van oordeel, dat men zoover moet „gaan dat ook de gezeten werkman in het kiezerscorps „moet worden opgenomen.” En Mr. Gleichman zeide na

(1) Zitting 9 Juni 1887, *Handelingen*, bl. 1957.

eene omschrijving van wat hij onder gezeten werklieden verstond; (1) „voor zoover mijne kennis van de werklieden, „die in deze omschrijving vallen, strekt — en ik tel onder „hen vele vrienden, — kan het kiesrecht hun veilig worden „gegeven.” Hoe krachtig en algemeen het bewustzijn was dat het om deze grenslijn te doen zou wezen, blijkt wel het best uit de geboorte in die dagen van een nieuwe partij, die zich „vooruitstrevend, korthedshalve de radicale” noemde, en die vooral hierom tegen de Liberale Unie en tegen de Amsterdamsche kiesvereniging Burgerplicht te velde trok, omdat deze beide door haar werden aangezien voor tegenstanders van haar ideaal: Algemeen Stemrecht.

Wat trouwens vlak te voren bij de voorbereiding van art. 80 der Grondwet in de Tweede Kamer was voorgevallen, lag iedereen nog te versch in het geheugen om thans reeds te kunnen worden uit het oog verloren. Men wist hoe de Regeering bij monde van den Minister van Binnenlandsche Zaken, Mr. Heemskerk, de portefeuillekwestie had gesteld tegenover een amendement der heeren Zylker en van Houten, bij hetwelk de regeling van het kiesrecht geheel aan den gewonen wetgever zou worden overgelaten (2). Men herinnerde zich de stellige verklaringen der Regeering nopens de bedoeling van art. 80 om, welke mate van vrijheid de gewone wetgever ook mocht erlangen, althans het Algemeen Stemrecht en al wat praktisch op hetzelfde zou neêrkomen bij de Grondwet uittesluiten (3). Men herinnerde zich hoe in de Tweede Kamer aan die verklaringen zóódanig gewicht was gehecht, dat Mr. Gleichman, die aanvankelijk op de onzekere beteekenis der redactie had gewezen, geëindigd was met te zeggen (23 Maart 1887): „Wij „weten in elk geval, sedert gisteren, wat de beteekenis „van het artikel zal zijn; wij verkeeren dienaangaande

(1) Handelingen 9 Juni 1887, bl. 1956.

(2) Handelingen 22 Maart 1887, bl. 1256.

(3) Handelingen, 22 Maart 1887, bl. 1254.

„niet meer in het duister”, en dat de Heer Heldt wegens die verklaringen had medegedeeld tegen het artikel te zullen stemmen (22 Maart 1887). Men herinnerde zich, dat de Minister Heemskerk uitdrukkelijk had te kennen gegeven, niet alleen *dat*, maar ook *waarom*, het lid der Eerste Kamer Jhr. Mr. Röell in een vroeger geschrift zich in diens uitlegging van de redactie had vergist (15 Maart, bl. 1163, en 22 Maart, bl. 1253). Men herinnerde zich, dat het amendement — van Houten met 62 tegen 21 stemmen verworpen was. En kon het nu verwondering wekken dat zelfs de radicale partij, welke te Amsterdam in het voorjaar van 1888 haar eerste kiesvereening stichtte en Algemeen Stemrecht in haar vaandel schreef, zelve verklaarde dat zij, om dit doel te bereiken, op een *nieuwe* Grondwetsherziening aandrong? Die nieuwe herziening zou, opdat ander werk niet inmiddels werde tegengehouden, moeten plaats hebben op het einde der thans beginnende vierjarige periode, alzoo in 1891. (1)

De geboorte der radicale partij in die dagen is eene gewichtige gebeurtenis geworden.

(1) *de Amsterdammer* 20 Januari 1888.

In later dagen heeft men, ter verdediging van het wetsontwerp des Ministers Tak, zich dikwijls beroepen op de uitlegging van Prof. Buys (De Grondwet IIIe deel, bl. 147, ad art. 80): «De wetgever moet kenteekenen «aannemen en grenzen stellen, maar hij is bevoegd vrede te hebben met «een muur waar een kind over heenstapt. Hij mag niet kortweg algemeen «stemrecht voorschrijven, maar hij mag wel de kenteekenen zóo inrichten, «dat het algemeen stemrecht feitelijk bestaat». Hierbij vergat mijn geëerde leermeester dat de gewone wetgever verplicht is niet enkel om *pro forma* de grondwet nateleven, maar ook om haar *ernstig* toetepassen. Nadat de Regeering in 1893 haar eerste ontwerp, bij hetwelk enkel negatieve kenteekenen waren voorgesteld, had laten varen en positieve kenteekenen van welstand was gaan aanbieden (eerst: plaatsing op bevolkingsregisters, daarna: zekere woningvastheid) liep de strijd dan ook enkel hierover, of het voorgestelde kenteeken met het oog op de werkelijkheid des levens een ernstig bewijs van welstand was. Misschien zullen sommigen zich nog wel herinneren dat ik in Febr. 1894, in een vlugschrift over het Gewijzigd Wetsontwerp op het kiesrecht, door een onderzoek omtrent 395 te Utrecht door Armenzorg ondersteunde gezinnen, aantoonde dat hiervan nagenoeg alle aan den welstandseisch der Regeering voldeden. Een onderzoek, elders door anderen ingesteld, leidde tot een uitkomst in denzelfden geest.

Het was in een met talent geredigeerd dagblad, *de Amsterdammer*, dat van 17 tot 25 Januari een vijftal hoofd-artikelen verschenen onder den sprekenden titel *waarom scheiding?* Scheiding predikte het onder de liberalen, scheiding, omdat de vereeniging Burgerplicht medeging met de circulaire van het Bestuur der Liberale Unie. Als grieven tegen dat stuk werden genoemd dat daarin geen partij werd getrokken voor Algemeen Stemrecht, niet stellig genoeg werd aangedrongen op Leerplicht, en gezwezen werd van oplossing des schoolstrijds en van verbreking der financieele banden tusschen den Staat en de Nederd. Hervormde Kerk. Men gaf in die artikelen te kennen dat het nieuwe artikel 80 der Grondwet onduidelijk was, doch gaf toe dat eigenlijk zonder nieuwe grondwetsherziening het gewenschte kiesrecht niet was te verkrijgen. De oorlogskreet van *de Amsterdammer* ging gepaard met de oprichting eener nieuwe kiesvereeniging *Amsterdam*, den 24 Januari, wier oprichters in eene circulaire (1) aan het publiek verklaarden :

„(Wij) willen niet langer mededoen aan het verbergen der ernstigste verschilpunten achter niets-zeggende algemeenheden. Daardoor wordt „niet anders verkregen, dan een schijnbare samenwerking van rich- „tingen, die op de hoofdpunten verschillen. Beter is het, dat elke „partij duidelijk doe uitkomen wat zij wil. Haar kracht mag niet „verlamd worden door andersgezinden in eigen boezem.

„Om deze reden hebben de oprichters van *Amsterdam* in hun „programma elke dubbelzinnigheid willen vermijden. Alle in hoofdzaak „gelijkgezinden kunnen bij deze vereeniging zich aansluiten. *Amsterdam* „wil algemeen kiesrecht met verzekering van het geheim der stemming „door verplichte invulling van het stembiljet ten bureele. Hebben „niet alle klassen der maatschappij evenzeer recht op behoorlijke „vertegenwoordiging, op behoorlijke behartiging harer belangen? „Waarom dan echter juist de talrijkste klasse, die der arbeiders, „uitgesloten? De ongeschiktheid van het grootste deel der natie mag „niet ondersteld worden. Wel moeten zij, die inderdaad ongeschikt „zijn om zelf aan den verkiezingsarbeid deel te nemen — de geheel

(1) Te vinden in de *Amsterdammer* van 31 Januari 1887. De ondertee-kenaars waren de H.H. M. W. F. Treub, J. R. de Kruijff, Ch. R. Kouveld en H. J. Biederlack.

„onontwikkelden, die noch lezen noch schrijven kunnen, — van de „stembus verwijderd blijven. Moge dit onder de tegenwoordige Grondwet „misschien nog niet geheel te verkrijgen zijn, er worde althans krachtig „op aangedrongen om reeds aanstonds het kiesrecht zóóver uit te „breiden als voor het oogenblik mogelijk is.”

Warm werd het programma der nieuwe vereeniging door de *Amsterdammer* toegejuicht. „Wij gelooven” — schreef dat blad op 26 Januari, — „dat dit programma duidelijk „wêergeeft de allereerste wenschen van de vooruitstrevende „liberale partij, korthedshalve de radicale genoemd” „Gaat van elkaar gij conservatieven en radicalen, — maar „bederft elkander niet”!

Het Bestuur der Liberale Unie vond in deze aanvallen geen termen hoegenaamd om zijne circulaire te wijzigen; gelijk wij boven hebben gezien, werd zij, eene maand daarna, ongewijzigd door de algemeene ledenvergadering aangenomen. Wie zou destijds hebben durven voorspellen, dat binnen drie jaren datzelfde Bestuur, met woorden, welke nagenoeg letterlijk aan het manifest van *Amsterdam* waren ontleend, het Algemeen Stemrecht zou voorstellen zonder herziening der Grondwet, — dat dus het Bestuur ten aanzien der quaestie, waarin de basis der politiek is gelegen (1), zelfs de stoutste wenschen der radicalen zou overtreffen?

De uitslag der algemeene verkiezingen in 1888 was eene nederlaag voor de liberale partij: het actief program harer Unie werd dat eener minderheid. Het hoofdmoment in de parlementaire geschiedenis werd de beëindiging van den schoolstrijd. Prof. Buijs had in zijn Gidsartikel (2) van Januari 1888 geschreven: „dat er hier te lande aan geen „gezonde organisatie van politieke partijen gedacht kan „worden zoolang op dit gebied — ik zeg niet de vrede „gesloten, maar — geen toestand geschapen is waarin allen

(1) Woorden uit de *Amsterdammer*, 20 Januari 1888.

(2) Blz. 439.

„kunnen berusten. Mochten de aanstaande verkiezingen „aan de kerkelijke partijen eene bruikbare meerderheid „verzekeren, dan zoude daaruit allicht dit goede gevolg „voortvloeien, dat het invoeren van zulk een toestand „meer gemakkelijk werd gemaakt”. Welnu, de ondervinding leerde dat de overwinning dier partijen werkelijk dit goede medebracht. Zonder eenigermate de verdienste te willen verkleinen van hen, door wie tot de pacificatie van 1889 het initiatief en de eerste regeeringsmaatregelen van uitvoering werden genomen, durf ik het eene eer noemen van vele liberalen in de Tweede en in de Eerste Kamer, dat zij tot de wet van 8 December 1889 op het Lager Onderwijs hebben medegewerkt.

Het octrooi der Nederlandsche Bank werd op nieuw geregeld. De aanneming van de wet van 5 Mei 1889 tot het tegengaan van overmatigen en gevaarlijken arbeid van jeugdige personen en van vrouwen in fabrieken geschiedde in de Tweede Kamer met algemeene stemmen *minus* ééne, nl. de stem van het socialistisch lid Domela Nieuwenhuis. Bij gebreke van algemeene verkiezingen, bepaalde de Unie zich tot manifesteren over het schoolwezen en den persoonlijken dienstplicht; doch veel belangrijks leverden haar vergaderingen, welke ik bijwoonde, niet op: de partij was in de minderheid. Er heerschte windstille. Over de stappen, die het Bestuur had genomen tot beëindiging van den schoolstrijd, scheen één oogenblik een vleugje wind te zullen opsteken. Maar dat ging liggen. Uit niets hoegenaamd kon men opmaken dat in den boezem van het Bestuur een maatregel werd voorbereid, waarvan het eene scheiding onder de geestverwanten, — destijds vergoelijkend nog „onderscheiding” genoemd, — zelf voorzag.

In Juni 1891 zouden de algemeene verkiezingen voor de Tweede Kamer gehouden worden. Op 5 Maart te voren verraste het Bestuur de natie met een Concept-Manifest, uitermate uitvoerig over allerlei onderdeelen van Staats-

beleid, en allereerst eene nieuwe Kieswet eischende tot invoering feitelijk van het Algemeen Stemrecht.

Zij ligt thans vóór mij, die circulaire van 5 Maart 1891.

„De kiesbevoegdheid — zoo klinkt het, — voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal worde door onbekrompen toepassing van het voorschrift der Grondwet uitgebreid tot den kring der werklieden, die reeds te lang daarvan verstoken bleef. De wetgever ga aanstonds zoover als een eerlijke uitlegging der Grondwet hem veroorlooft. Onder vaststelling van de noodige waarborgen tegen misbruik, geve hij het kiesrecht aan alle meerderjarige mannelijke Nederlanders, die, bij eene eigenhandig geschreven aanvraag aan het plaatselijk bestuur hunner inwoning, hun verlangen te kennen geven om op de kiezerslijst te worden geplaatst, of op eene andere door de wet voor te schrijven wijze toonen te kunnen lezen en schrijven en belang te stellen in de openbare zaak. Behalve de bedeeden en de overige in de Grondwet aangewezenen, blijven daarbij echter uitgesloten zij, van wie blijkt dat zij niet in staat zijn zelf in hun onderhoud en dat van hun gezin te voorzien. Persoonlijke invulling van het stembiljet in het lokaal der stemming worde voorgeschreven.”

De liberalen in den lande zagen zich in een moeilijke positie. Bij een naderenden verkiezingsstrijd wenscht men de eenheid te bewaren. Men komt niet gaarne tegen geestverwanten in openbaar verzet. Zij deden aanvankelijk alsof zij de twistappel, welke was nedergeworpen, niet zagen, en poogden haar ter zijde te schuiven, zonder veel discussie liefst. De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (1) maakte de opmerking, dat het ontwerp te veel in bijzonderheden van regeling trad, bijvoorbeeld ter zake van kiesrecht; zij wenschte een onbekrompen regeling doch tevens vrijheid voor hen, die de wet zullen te maken hebben, in de beslissing hoe dat zal moeten geschieden. Het *Sociaal Weekblad* (2) daarentegen juichte: het stelde, indien nu de verkiezingen gewonnen werden en indien dan soms vele liberalen met de kiesrecht-paragraaf niet mochten mêegaan,

(1) 15 Maart 1891.

(2) 21 Maart 1891.

eene kamerontbinding van de zijde van het alsdan opgetreden liberaal kabinet alvast in het verschiet; dat *allen* mede zouden gaan, verklaarde de redacteur, Mr. Kerdijk, bij voorbaat „eene illusie”.

Tegenover deze bedreiging en aanvallende voorspelling stelden vele geestverwanten hun hoop op de algemeene ledenvergadering, die op 11 April het Manifest zou vaststellen. Mijn persoonlijke indruk in die dagen is geweest, dat het Bestuur bevreesd was voor tegenwerking der te Amsterdam steeds krachtiger opgetreden radicalen en thans door eene wat al te toegefelijke houding trachtte hen te werven als bondgenooten bij het groote liberale leger; — een onmannelijke politiek in mijn oog, over welke echter men voorloopig het best zou doen enkel binnenskamers afkeuring uittespreken. Daar ik om persoonlijke redenen verhinderd was op 11 April de vergadering te Amsterdam als afgevaardigde van de Utrechtsche Kiezersvereeniging bij te wonen, deelde ik aan het Bestuur dier Vereeniging mijn bedenkingen tegen het concept-manifest schriftelijk mede. Mijn lezers zullen beseffen dat ik met aandacht volgde, wat er op 11 April te Amsterdam voorviel en dat ik mij vooral de vraag voorlegde of het Concept in een aannemelijken geest werd gewijzigd.

Eerst later is gebleken dat achter het bestuursvoorstel iets anders stak dan een poging om de radicalen van Amsterdam te brengen binnen den kring der liberale partij. Het Bestuur bleek werkelijk tot de doctrine van het Algemeen Stemrecht bekeerd en tot een ander kamp overgelopen. Op de vergadering zelve van 11 April trad reeds aan het licht, dat het ten behoeve dier doctrine de éénheid der partij wilde ten offer brengen en dat het zijn mandaat niet opvatte in den zin, dat het vóór alles eene Unie had in stand te houden van hen, aan wie het zijn mandaat verschuldigd was. Het Bestuur had besloten tot een politiek beleid, dat als twee druppelen water zou gelijken op de circulaire der Amsterdamsche radicalen van 24 Januari 1888: dat de

wetgever *aanstonds zoover* moest gaan als de Grondwet veroorlooft, waren reeds de eigen woorden hier circulaire geweest. Alleen hadden de radicalen een kiesrecht naar de schrijfproef niet wel mogelijk geacht zonder nieuwe grondwetsherziening: zij waren thans door het Bestuur der Unie voorbijgestreefd.

Zoo kwamen op 11 April de afgevaardigden der Unie te Amsterdam bijeen.

Daar openbaarde zich tweeërlei strijd (1).

Ten eerste over de vraag of het Manifest dermate in bijzonderheden moest afdalen als het Bestuur had voorgesteld. Prof. Bujs stelde met vele andere afgevaardigden uit den Haag en Rotterdam en Leiden eene motie voor van meer algemeenen inhoud, in welke b. v. over het kiesrecht enkel werd gevraagd eene zoodanige toepassing der Grondwet, „dat het ook voor den werkman toegankelijk worde.” De Leidsche hoogleeraar wees er op dat het bij het Bestuur te doen scheen om eene instructie aan de afgevaardigden; dat de zaken niet behoorlijk waren onderzocht; dat het program met al zijne details een twistappel zou kunnen worden in de kiesvereenigingen, eene poging om onrijpe vruchten meê te geven aan de aanstaande afgevaardigden. Mr. Bujs wees er op, „dat men langs den weg van het „Manifest meer en meer de wetgevende macht zou verplaatsen van het Parlement naar de kiezers, en dat men „zich thans begaf op een gevaarlijken weg, waarvan het „later moeielijk zou zijn af te wijken.” Hiertegenover sprak Mr. van Hamel eenige woorden, die konden gelden als eene voorspelling van 't geen later is gebeurd: „De liberale „partij streve met vasten wil vooruit. Dat nu is niet te

(1) Bij gebreke van stenographisch verslag volg ik hier de verslagen, welke in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* en in het *Algemeen Handelsblad* van 12 April 1891 verschenen zijn. Er bestaat alzoo geen absolute waarborg doch enkel waarschijnlijkheid dat de woorden zoo gesproken zijn als hier aangehaald. Voor alle citaten omtrent het ter vergadering voorgevallene maak ik uitdrukkelijk deze reserve.

„doen zonder in eenige details af te dalen. Algemeenheden „worden niet meer vertrouwd. Wat het ongeoorloofde eener „instructie aan de afgevaardigden aangaat, de tijden kunnen „daartoe dwingen, en volgens spreker leven wij in zoo'n „tijd. Een ander bezwaar zou zijn dat door die details „strijd zou komen onder de liberale kiesvereeningen. Nu „wil spr. niet afscheiden, maar wel onderscheiden. Is er „een kleine minderheid, die anders wil als wij besloten „hebben, dan zou spr. zeggen onderscheidt die minderheid, „naar haar nuance, van de liberale partij.”

De vergadering besloot met 61 tegen 21 stemmen het Manifest zelf in behandeling te nemen, alzoo over te gaan tot de details.

De regeling van het kiesrecht kwam alzoo aan de orde. Maar hoewel men er op had aangedrongen dat de punten op de i's zouden worden gezet, toen men aan het werk toog bleek men onwillig. Terstond kwam een amendement in om de geheele regeling omtrent de kiesbevoegdheid uit het Manifest te lichten. Vierkant werd zij bestreden door den heer Hoetink uit 's-Gravenhage: „Het „komt hem voor, dat de geheele redactie van het Manifest „ter zake van het kiesrecht zoo onmogelijk is en zoozeer „in strijd met de Grondwet, dat het hem niet de moeite „waard voorkomt in eene bespreking te treden.” (1) Werd echter het amendement aangenomen dan zou enkel de zinsnede overblijven: „de wetgever ga aanstonds zoover als eene eerlijke uitlegging der Grondwet toelaat”, — en dit was niet naar den zin van allen, allerminst van het Bestuur. Bestrijders van het amendement traden op. Onder hen rangschikte zich ook Mr. J. A. Levy: „Als wij „wisten dat de Grondwet duidelijk was, zouden wij kunnen „medegaan, maar wij weten allen dat de Grondwet dubbel- „zinnig is, en nu komt spr. er tegen op, dat men zich

(1) Verslag der N. Rott. Ct.

„achter de Grondwet als achter een échappatoire ver-
„schuilt.” Ook anderen wezen er op dat men door het
amendement zou geraken tot juist datgene wat de motie-
Buijs had beoogd: eene vage omschrijving. Ook het Bestuur
bleef aandringen op zijn nauwkeuriger formule. Het mocht
niet baten. Met groote meerderheid (52 stemmen tegen 29)
vereenigde de vergadering zich met de vage omschrijving
en verwees zij alzoo alles naar de „eerlijke uitlegging der
Grondwet”, zonder dat in de vergadering zelve van deze
uitlegging eenige rekenschap gegeven was.

Voor mij, te Utrecht, was geen overwegende reden tot
oppositie meer. Uit het Manifest viel op te maken, dat
ook eene andere dan eene eerlijke uitlegging der Grondwet
mogelijk werd geacht: welnu, zoo dacht ik, hieraan zal
men zich niet wagen. Dat de Grondwet eerlijk moet worden
uitgelegd, spreekt van zelf.

De verdere geschiedenis der verkiezingen in 1891 is
bekend. In Amsterdam en in Rotterdam werd in liberale
kiesvereenigingen de hernieuwde candidaatstelling van
sommige Kamerleden der partij bestreden, zonder dat
echter die bestrijding ingang vond. Omtrent het Kiesrecht
bleef het meeningsverschil bedekt. Bij de stembus stonden
alle liberalen schouder aan schouder. Zij verwierven de
meerderheid. Mr. Tak van Poortvliet trad op als Minister
van Binnenlandsche Zaken. Toen deze in 1892 een
wetsontwerp voorstelde in den geest van de uit Concept-
Manifest geschrapte regeling, verklaarde het Bestuur
der Unie bij eene circulaire van 27 October zijne hooge
ingenomenheid met het ontwerp en belegde het, vóór nog
de Tweede Kamer der Staten-Generaal een onderzoek over
het wetsontwerp had openbaar gemaakt, eene algemeene
ledenvergadering (26 Nov.) alwaar de wensch werd uitge-
sproken, dat het ontwerp in hoofdzaak ongewijzigd mocht
worden aangenomen. Het Voorloopig Verslag echter der
volksvertegenwoordigers, — vastgesteld op 25 Febr. 1893,
— bracht aan het licht, dat er tegen de hoofdzaak beden-

kingen bestonden, waarvan de overweging ook voor de leden der Unie nuttig had kunnen geweest zijn: bedenkingen omtrent Grondwet en Staatsbelang. Fluks werd op hen, die deze bedenkingen deelden, de naam van conservatieven toegepast. Zekere angst om bij de radicalen achter te blijven scheen velen voort te drijven. Reeds op 11 April 1891 had Mr. Levy op de algemeene vergadering der Liberale Unie gezegd: „Er heerscht een gevoel van verbittering in den lande en dat gevoel wordt door eene „partij geëxploiteerd, die zegt dat zij de partij van hervorming en de liberale partij die van behoud is. Dit „moet de liberale partij doorzien en logenstraffen”. Een tijdperk bleek geopend van het uitspelen van steeds hoogere troeven. Toen het Bestuur de onheilspellende teekenen scheen te willen bezweren door de oogen er voor te sluiten, heb ik bij een schrijven, dat in tal van bladen werd openbaar gemaakt, het gewaarschuwd om toch niet af te gaan op moties van slecht bezochte vergaderingen, maar liever eens te letten op andere dingen o. a. op de verkiezing tusschentijds te Rotterdam van een verklaard tegenstander van het Regeeringsontwerp en op de adresbeweging daartegen. Te vergeefs.

Over den strijd van 1894 trek ik den sluier.

Men kan uit dit verhaal zien dat de regeling, die in 1894 aanleiding gaf tot zoo hevigen strijd, ten eenenmale buiten den gedachtengang lag der liberale partij bij de Grondwetsherziening van 1887; dat zij veeleer ontleend was aan de Amsterdamsche radicalen van 1888.

Thans eerst is het kiesrecht in overeenstemming met de oorspronkelijke gedachte geregeld. De liberale partij heeft op nieuw haar kracht getoond, steunende op beginselvastheid en gematigdheid. Deze staan over tegen de wispelturigheid, de onberekenbare omkeeringen en bekeeringen, welke verrassingen brengen aan de geestverwanten en het vertrouwen ondermijnen bij allen. De verrassingen

kunnen soms de menigte het spoor bijster doen worden, doch slechts voor korten tijd. Het wantrouwen daarentegen is van meer blijvenden aard. Want het is verdiend. De geschiedenis van andere landen en van vervlogen tijden leert dat op den bodem der plotselinge wendingen maar al te dikwijls beweegredenen liggen, die vreemd zijn aan eene staatkunde, welke rustig overweegt wat door het openbaar belang gevorderd wordt.

Uit de historie blijkt dat de liberale partij niet anders doet dan trouw betrachten jegens hare traditiën, indien zij thans van alle zijden op nieuw vordert dat de wetgever een open oog bezitte voor de behoeften, welke in den loop der tijden vooral uit de steeds voortgaande ontwikkeling der nijverheid geboren zijn. In dit opzicht is er geen enkele kring, die het recht heeft zich het monopolie van maatregelen toe te kennen, en die de andere mag beschuldigen zijn program na te schrijven. Het eene is toevallig een weinig vroeger in de wereld gezonden dan het andere: doch alles is ten slotte een nieuwe uitgaaf van het program van 1888, in verschillende vormen.

Naar mijne meening hebben zij den besten vorm gekozen, die zich er van hebben onthouden onrijpe vraagstukken als opgelost voor te stellen, en die tevens zich er voor hebben gewacht om, onder welke leuze of sophistische redeneering ook, te drijven naar de keus als kandidaten van slechts die mannen, die bij voorbaat verklaren de natie op dergelijk onrijp ooft te willen onthalen.

In dit opzicht was de Liberale Unie op 14 November jl. ongelukkig. Zij heeft een van de diepst ingrijpende vragen, welke het parlementaire regeeringstelsel medebrengt, in den verkiezingstrijd geworpen, de vraag namelijk wat de praktische beteekenis is van het grondwettelijk voorschrift omtrent de volksvertegenwoordiging: „de leden stemmen „zonder last van of ruggespraak met hen, die benoemen.” Willen de kiezers zich onthouden van lastbrieven voor de afgevaardigden, dan moeten zij zekere zelfverloochening

bezitten, geleid door het inzicht, dat anders het parlementair stelsel bedorven wordt. Juist op dit oogenblik, nu groote scharen van nieuwe kiezers optreden, is de verantwoordelijkheid dubbel zwaar van hen, die de kiezers prikkelen om het parlementair overleg bij voorbaat aan banden te leggen.

Bovendien beging de Unie een tweede fout. Zij heeft, door een reeks maatregelen van haar „algemeen Hervormingsprogram” afzonderlijk te vereenigen tot een *urgent* program, eene volgorde van Regeeringsbeleid willen voorschrijven. Noodzakelijkerwijs toch gaan de urgente voor. Zulk een van wege kiesvereeningen voorgeschreven volgorde is tot dusver, naar ik meen, in Nederland eenig in haar soort. Is zij wel ernstig gemeend? Het dubbele program is bloot de in twee lichters overgeladen vracht van het zeeschip, hetwelk gebleken is wegens overlading de haven niet te kunnen binnenvaren. Tusschen beide programs bestaat geen zakelijk verschil. Het doet er weinig toe wat op den vóórgrond geplaatst is, wat op den achtergrond. Over de volgorde beslissen feitelijk Regeering en Staten-Generaal. Naar het niet-urgente Program wil de Unie evenzeer als naar het urgente de kandidaten gekeurd hebben. Derhalve zal, — krijgt de Unie haar zin, — het Parlement onder den druk staan van beide.

Diep valt hierbij te betreuren dat de Unie in één dier twee den wensch heeft uitgesproken tot voortzetting van den strijd over het kiesrecht. In § 1 van haar Hervormingsprogram staat:

„Ten aanzien van het kiesrecht blijft de Liberale Unie, in overeenstemming met wat in 1891 en in 1894 door haar beleden werd, een zoo ruim mogelijke uitbreiding van het kiesrecht, los van elken band met belastingen, noodzakelijk achten”.

Deze verklaring bevat eene historische onjuistheid. Nooit heeft in 1891 de Unie beleden dat het kiesrecht *los van elken band met belastingen* moest zijn. Men kweeke niet

langer de dwaling dat de liberalen thans eene regeling hebben gemaakt in strijd met hetgeen zij in 1891 hebben beloofd.

Maar afgezien hiervan, deze kiesrechtparagraaf zou als oorlogsverklaring moeten worden opgenomen, indien men geen hoop mocht koesteren dat het zal blijven bij een verklaring enkel op het papier. De geschiedenis van de wijze, waarop de Unie zich voor de koets der radicalen heeft doen spannen; de ontgoocheling, welke haar ten deel viel door de cijfers van de eigen aangiften; de raad van enkele harer leden om bondgenootschap te sluiten met de Friesche volkspartij en andere richtingen onder allerlei naam — dit alles opene tijdig hare oogen.

Mocht echter de oorlogsverklaring metterdaad in werking komen; mochten sommige kiesvereeningen bij het zoeken van kandidaten heimelijk of openlijk genoemde paragraaf als leiddraad bezigen, dan zullen die kandidaten onaannemelijk zijn voor allen, die in 's Lands belang eene heropening van den strijd over het kiesrecht veroordeelen.

Het beleid der liberale partij in de volksvertegenwoordiging gaf blijk van omzichtigheid en vastberadenheid; evenzeer vereenige zij bij de voorbereiding der verkiezingen in den lande deze deugden. Zij streve vrijelijk vooruit, doch geve zich rekenschap van hetgeen de ware vooruitgang eischt. Tegen maatregelen, welke zij beschouwt als een teruggred op de baan, sta zij over met moed en met vertrouwen. Dan zal zij, met eere wijzend op haar verleden, mogen rekenen op den steun van het Nederlandsche volk in het tegengaan der toekomst.

